

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Gens

Egy terminus fordításának problémái a kora középkorban

A különböző emberi közösségek meghatározására használt kifejezések igen fontos szerepet kaptak már az ókorban is. Cicero római köztársaságról írott állambölcséleti műve az alábbiakban határozza meg a *populus* jelentését: „a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny.”¹ Mint látható, a római felfogás szerint a *populus* jogi közösség volt, amelybe nemre és származásra való tekintet nélkül beletartozott a Római Birodalom valamennyi alattvalója. A *populust* más csoportoktól elsősorban a közös jogi, politikai egység és a közös kultúra különbözteti meg. Ez a felfogás a császárkor történeti munkáiban is érezteti hatását. A latin nyelvű forrásokban az egyes embercsoportok meghatározására a *populuson* kívül még a *gens* és a *natio* terminusokat használják kútfőink. Mind a két terminus technikus elsősorban kisebb, vérségi alapon szerveződő közösségek jelölésére szolgált. A két szó mögött a háttérben a keletkezés, eredet (születés, nemzés) fogalma húzódik meg. A *natio* főleg a kisebb területeken, városi közösségekben született lakosságot jelölte, míg a *gens* az antikvitás időszakában elsősorban a római történelem menetét meghatározó közös kultusszal, őstisztelettel rendelkező patrícius nemzetségeket.²

A *populus Romanus*szal szemben azonban mind a *natió*nak, mind pedig a *gens*nek már az ókorban is volt egy egyedi jelentése: 'a rómaiakkal szembenálló, a római államkereteken kívüli „barbár” csoport’. A római kútfők e közösségek meghatározásához és szokásaik leírásához főként a görögöktől átvett barbár-sztereotípiákat alkalmazták. Egy-egy *gens*, *natio* esetében a mediterráneumban kuriózumként értékelt szokások, viselet, nyelv és az eltérő eredet leírása gyakran exkurzusként jelenik meg a klasszikus munkákban.³ A középkor folyamán töretlen népszerűségnek örvendő Sevillai Izidor *Etimologiae*ja, mely javarészt a késő antikvitás hagyományait hordozza, külön könyvet szentelt a népek (*gens*) fő ismérveinek. A 6–7. században élt gót szerző szerint

¹ CICERO, *Az Állam*, ford. HAVAS László, bev., jegyz. HAMZA Gábor, Bp., Akadémiai, 1995, 90.

² SZŰCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása: két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, szerk. ZIMONYI István, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (Magyar Őstörténeti Könyvtár), 44–47.

³ Sebastian BRATHER, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen, Alternativen*, Berlin, New York, Walterde Gruyter, 2004, 118–128.

„a különböző népalakulatok vagy eredendően közös helyről származnak, vagy pedig ezzel ellentétben több csoportból tevődnek össze.”⁴ A *gens*eket a későantikvitás más szerzőihez hasonlóan Izidor is főként fegyverzetük, tarka szokásaik, eltérő nyelvük, és eredetük alapján határozta meg.⁵ A két fogalom azonban a késő antikvitás és a kora középkor során erőteljes jelentésváltozásokon ment keresztül.

A különböző világnyelveken a *gens*t fordítják egyaránt a nép (*People, Nation, Volk*) és a törzs (*Stamm, Tribe*) megfelelő formáival.⁶ A német tudományos életben a népvándorlaskort jelentő *Völkerwanderung* szóösszetétel kialakulásában is alapvető meghatározó szerepe volt a *gens* latin szónak és modern interpretációinak. A korai időkben Luther Márton sem volt következetes a *Vulgata* német fordításakor, ugyanis a *populus, gens, natio* szavakat többnyire a *Volk* szóval fordította. A 16. század derekán a bécsi udvarban alkotó humanista Wolfgang Lazius használta az *emigratio gentium* kifejezést, amit a felvilágosodás korában már automatikusan *Völkerwanderung*ként németesítettek.⁷

A magyar tudományos közmegegyezés még nem képes e három terminus árnyalt megkülönböztetésére, pedig a kora középkor folyamán szétválasztásuk elengedhetetlen. A magyarításokban elsősorban a *nép* szóval adják vissza mindhármát, azonban ez nem következetes az egyes latin művek fordításaiban. Sajnálatos módon a magyar nyelv gazdagsága ellenére sem képes a *gens* mögött rejlő fogalom helyes tolmácsolására, ugyanis a latin szó a ‘nép’-nél sokkal árnyaltabb jelentést takar. Róna-Tas András szerint a kora középkor népi alakulatainak kifejezésére érdemesebb lenne a magyar *nép* szó helyett a görög *ethnos*-t használni.⁸ Nagy probléma, hogy a *gens* fordítása a magyar munkákban valóban nem tekinthető következetesnek. Kristó Gyula hívta fel arra a figyelmet, hogy az Szent István kisebbik legendájának esetében a *gens*t fordították már nemzetnek is.⁹ Nemrégiben megjelent Jordanes fő művének magyar nyelvű szövegében szintén nem sikerült következetesen visszaadni a *gens*t. A latin szó a *Getica* 96. fejezetében nemzetséggként, ám a 117-ben nemzetséggként és népként egyaránt

⁴ „Gens est multitudo ab uno principio orta, sive ab alia natione secundum propriam collectionem distincta.” SEVILLAI IZIDOR, *Etymologiae sive Origines*, 9, 2, 1, ed. Wallace Martin LINDSAY, Oxford, Clarendon, 1911.

⁵ *Uo.*, 9, 2, 97, Horum plurimae gentes variae armis, discolores habitu, linguis dissonae, et origine vocabulorum incertae.

⁶ Hans-Werner GOETZ, *Gens: Terminology and Perception of The Germanic Peoples from Late Antiquity to The Early Middle Ages = The Construction of Communities in The Early Middle Ages*, ed. Richard CORRADINI, Max DIESENBERGER, Helmut REIMITZ, Leiden, Boston, Brill, 2003 (Transformation of the Roman World, Vol. 12), 39–64.

⁷ Klaus ROSEN, *Die Völkerwanderung*, München, Beck, 2002, 32–37.

⁸ RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Bp., Balassi, 1996, 18–19.

⁹ KRISTÓ Gyula, *A magyar nemzet megszületése*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár), 162.

előfordul.¹⁰ A *gens* fogalmi egységesítése azért is fontos, mivel az szinte kizárólag a barbár törzsi alakulatok mellett áll a *Getica* szövegében (*gens Herulorum, gens Ostrogothorum, illetve gens Scirorum*). A 200. fejezetbeli szöveghely tolmácsolása – „királyok tömege, és különböző nemzetek hadvezérei”¹¹ – pedig aggályosnak számít a kora középkor vonatkozásában. A nemzet-fogalom mai értelme az újkorban keletkezett és a 19. század nemzeti ébredésének korszakában élte virágkorát. Kristó úgy véli, hogy a fogalom tartalmi magja feltehetően a 12. században született és a magyarországi irodalomba a 13. századra került, tehát a *nemzet* szó használata vitatható a kora középkori szöveg fordításánál.¹² Szűcs Jenő szerint az írott kútfők *gens* fogalmát – amelyet az auctorok egyaránt használnak a vándorló csoportokra és az egykori római területeken királyságot alapító utódaikra – a félreértések elkerülése végett érdemes a *nép, népalakulat (Völkerschaft)* szavakkal fordítani, a *törzs* szó használatát azonban nem javasolja.¹³ Legutóbb a népvándorláskor germán törzsei kapcsán Schäfer Tibor is a *nép* szavunk használata mellett érvelt, ugyanis véleménye szerint ehhez a magyar kifejezéshez nem ragadnak még olyan, a modern korban ráakodó jelentéstartalmak, mint a német Volkhoz.¹⁴ A *gens* kora középkori jelentése azonban megengedi a *törzsként* való magyarítást, mert a törzs nem csak biológiai értelemben vett közösségként fogható fel, hanem, mint látjuk, politikai egységként is.

Bár a *gens* és *natio* terminusok átalakulása java részét az 5–6. század folyamán ment végbe, azonban a szavak mögött rejlő közösségek átalakulására már korábban sor került. A 19. század második és a 20. század első felének történetírása ezeket a *gens*eket monolitikus egységekként, a mai értelemben vett népekhez közelálló csoportokként festette le.¹⁵ Az igazi áttörést Reinhard Wenskus 1961-ben kiadott, máig alapvető munkája hozta.¹⁶ Wenskus elsősorban a népvándorláskor germán népeinek (ő a *gens* kifejezést használja) etnogenezisét tárgyalta teljesen új megvilágításban. Wenskusra főként a szociológia és ethnoszociológia új irányzatai voltak nagy hatással.¹⁷ Az 1. század kisebb törzsi csoportjait a 3. századtól kezdve fokozatosan felváltották a nagyobb

¹⁰ *Getica, A gótok eredete és tettei*, szerk. KISS Magdolna, Bp., L'Harmattan, 2004³, 61; 66.

¹¹ *Uo.*, 81.

¹² KRISTÓ, *i. m.*, 75–129; 263–267; Sebastian BRATHER, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, Germania, 2000/I, 139–177.

¹³ SZÜCS, *i. m.*, 41.

¹⁴ SCHÄFER Tibor, *A germán népek etnogenezise*, Acta Historica, (106)1998, 79–87.

¹⁵ Ludwig SCHMIDT, *Die Ostgermanen*, München, Beck, 1941².

¹⁶ Reinhard WENSKUS, *Stammesbildung und Verfassung*, Köln, Böhlau, 1961.

¹⁷ Walter POHL, *Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz = Ethnogenese und Überlieferung: Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, Hrsg. Karl BRUNNER, Brigitte MERTA, Wien, München, Oldenbourg, 1994 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 31), 9–26.

törzsi alakulatok, amelyek a késő antikvitás és a kora középkor meghatározó elemei lettek. Szerinte a törzsi tudat ideológiai és politikai szinten jött létre, s egy kis közösség eredetmítoszát tartalmazta. Ez egy hagyományhordozó mag révén (*Traditionskern*) egy-egy nagyobb közösség eredetmítoszává vált, melynek megtestesítője általában a kiemelkedő uralkodódinasztia.¹⁸ A germán népek létének egyik legfontosabb alapköve Wenskus rendszerében a legitim uralkodóházak (*Stirps Regia*) fennmaradása volt. Az origót, a leszármazástudatot egy szűk csoport hordozta, a hagyományt és a nép összetartozásának tudatát pedig az uralkodó család testesítette meg.¹⁹ Az uralkodó egyben népét is jelképezte, így az egyes uralkodócsaládok sorsa gyakran azonos volt az általuk vezetett nép sorsával. Az osztrigótok esete kitűnő példa erre, hiszen az Amal-dinasztia 6. század közepi bukása után az osztrigótok is eltűnnek a forrásokból.²⁰ Wenskus és az őt követő *Bécsi Iskola* egyik új módszertani újdonságát az nyújtotta, hogy az egyes csoportokat nyitott egységekként kezelte, amelyek fokozatosan új elemeket olvasztottak magukba, ezért maguk is folytonosan megújultak. A jelenséget Paulus Diaconus így írja le: „Most már a langobardok is hatalmasabbak lettek, hadseregüket pedig különböző népekből úgy megnövelték, hogy ezentúl maguk kezdenek hadjáratokat kívánni, csak hogy derékségük híre mindenfelé terjedjen.”²¹ A beolvadó csoportok idővel átvették a beolvastók tradícióit, azonban sok esetben elképzelhető, hogy bár írott forrásokkal nem alátámasztható, de egyszerre több hagyományörző mag is létezett párhuzamosan egymás mellett.²² Wenskus a félreértések és a modern terminológiákhoz ragadó 20. századi jelentések elkerülése végett gyakran a *gens* termi-

¹⁸ WENSKUS, *i. m.*, 75; 95.

¹⁹ Erről l. Herwig WOLFRAM, *Origo et religio, Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben*, ford. GALAMB György, Aetas, 2004/2, 5–21; Alheydis PLASSMANN, *Origogentis, Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*, Berlin, Akademie, 2006 (Vorstellungswelt des Mittelalters, 7), 13–26.

²⁰ SCHÄFER, *i. m.*, 86.

²¹ „Iam hinc Langobardi ditiores effecti, aucto de diversis gentibus, quas superave rant, exercitu, ultro coeperunt bella expetere et virtutis gloriam circumquaque protelare.” PAULUS DIACONUS, I, 20, *A langobardok története*, ford. GOMBOS F. Albin, Brassó, Brassói Lapok, 1901 (Középkori Krónikások, 1).

²² Walter Goffart a kora középkor nagy szerzőinek munkáit elsősorban irodalmi alkotásként vizsgálta. Az erősen posztmodern szemléletmódot tükröző munka túlzottan is mostohán kezeli az írott kútfőket, mondván e munkák forrásértéke elég alacsony, ezek pusztán narratívák. Walter GOFFART, *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*, Princeton, Princeton UP, 1988, 17–18. Ilyen alapon Goffart véleménye is pusztán narratíva! A Wenskus-féle *Traditionskern* ellen az angolszász kutatás szisztematikus támadást intézett: *On Barbarian Identity, Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew GILLET, Turnhout, Brepols, 2002 (Studies in the Early Middle Ages, 4).

nust használja e közösségek megjelölésére, de megjelenik a *törsz* jelentésű *Stamm* szó is; alkalmazása tudatos, hiszen Wenskus ezeket a közösségeket politikai értelemben szervezett törzseként definiálta.

A késő antikvitás időszakában a *populus Romanus* mellett megjelent annak egyfajta spiritualizált változata is: a *populus Christianus*. A *gens* és a *natio* a barbárok egyetemes kifejezése mellett e fogalmi rendszerben már a pogányság és eretnekség (ariánus germánok) tartalmi jegyeit is egyre inkább felölelte. Ez javarészt az ókeresztény szerzők, Orosius, Szent Ágoston, Szent Jeromos és Salvianus munkáinak köszönhető. Természetesen a korai egyházatyák fogalomalkotására még nagy nyomást gyakoroltak a klasszikus, Hérodotoszig visszamenő barbár ábrázolások toposzai.²³ A kora középkor folyamán azonban a *gens* és a *natio* jelentéstartalma fokozatosan átalakult. Ennek oka a történelmi helyzet alapvető megváltozása: az egykori Nyugat-római Birodalom jelentős területeit főként germán csoportokhoz tartozó barbár alakulatok szállták meg. Egyes királyi udvarok közelében a kereszténnyé váló római történetírás hagyományait követve fokozatosan megjelentek a frankok, gótok, langobardok és más *gentesek* eredettörténetét feldolgozó *origók*, melyeknek fő funkciójuk a kialakuló rend és a germán uralkodók hatalmának legitimációja lett.

A különböző népkategoriák meghatározásaként szereplő három terminus az előzményektől eltérően a kora középkori munkákban nem mindig határolódik el éles kontúrokkal. A Cassiodorus gót történetét kivonatoló Jordanes a barbár csoportokra egyaránt használja mind a három szót, azonban nem következetesen. A *natio* és a *gens* közötti különbséget a *Getica* 96. caputjában határozza meg: a vividariusok különböző *natiók* összeolvadásából alkottak egy *genst*.²⁴ Ezek alapján Jordanesnél a *natio* a barbár népalakulatok kisebb egységét jelöli, mint a *gens*. Magyar fordítására a *nemzettség*, *törsz* szavak kínálkoznak alkalmasnak. A *natio* a szöveg java részében ténylegesen kisebb közösségek meghatározására szolgál, a leggyakoribb szókapcsolat, melyben előfordul a *diversae nationes*.²⁵ Ebben a kontextusban inkább a különböző összetételű törzsi csoportokra utalhat. A *diversae nationes* Attila galliai hadjáratánál többször is előfordul mind a hun erők, mind pedig az Aëtiust támogató galliai csoportok nagy számának al-

²³ A hunokra vonatkozó antik toposzok elemzésére: Johannes GIESSAUF, *Barbaren- Monster-Gottesgeisseln: Steppennomaden im europäischen Spiegel der Spätantike und des Mittelalters*, Graz, Leykam, 2006, 57–92; GOFFART, *i. m.*, 21. BRATHER, *Ethnische Interpretationen. . . , i. m.*, 139–141.

²⁴ „Qui Vividarii ex diversis nationibus ac si in unum asyllum collecti sunt et gentem fecisse noscantur.” JORDANES, *Getica* 96, (*De summa temporum vel origine actibusque gentis Gothorum*) = *Monumenta Germaniae Historica: Auctores Antiquissimi*, Tomus 5, ed. Theodor MOMMSEN, Berlin, Weydmann, 1882, 53–138.

²⁵ *Uo.*, 19; 22; 36; 96; 198; 200.

legorikus képeként.²⁶ A *natio*val ellentétben a *gens* főként a nagyobb törzsi csoportokat (*gens Gothorum*, *gens Gepidarum*, *gens Hunnorum*) jelöli, fordítására ez esetekben egyaránt alkalmas a *nép* és a *törzs*. A *natio*hoz hasonlóan a *gens* is több esetben előfordul általános csoport értelemben. A harmadik terminus, a *populus*, Jordanesnél gyakorta elveszti klasszikus antikvitásban megszokott jelentésmagvát, sokkal inkább népesség értelemben fordul elő, bár a római történetírásban megszokott *senatus populusque* formula is fellelhető a gót auktornál,²⁷ ám következetességet nem minden esetben fedezhetünk fel a *Geticában*. Jordanes a gepidákra a *gens* mellett a *populust* és a *natiót* is szerepelteti.²⁸ Igen gyakori eljárás a műben, hogy egyik terminus technicus sem jelenik meg a csoport jelölőjeként, hanem csak egyszerűen az adott népesség megnevezése latinus ragozott alakban szerepel a szövegben. Többek között a rómaiak meghatározására is ezt az eljárást használta Jordanes.

A 7. század második felében keletkezett *Origo Gentis Langobardorum* címet viselő mű terminológiai szempontból sokkal következetesebb. A langobardokra kizárólagosan a *genst* hozza, míg a többi népesség (gepida, rugii, heruli) csak egyszerű ragozott alakban van jelen az *Origóban*.²⁹ A rövid írásmű szerzőjéről nincsenek adataink, ellenben munkája sokkal többet árul el róla. A korai langobard hagyományokat rossz latinsággal tolmácsolja, ám korábbi auctorokkal nem mutat sok kapcsolatot. Így kérdéses, hogy a *gens* kifejezés használata latin előzményekre megy-e vissza, vagy pedig egy langobard terminus latin fordításáról lehet-e szó?

A 8. század végén alkotó Paulus Diaconusnál hasonló folyamatok figyelhetők meg, mint a 6. századi Jordanesnél. Paulus már több esetben használja a *Historia Romana*ban a *gens* terminológiát nem csupán barbár csoportok meghatározásaként, hanem a keresztény csoport (*gentibus Christi* alak) megjelölésére is!³⁰ A *gens* továbbra is főként a barbár eredetű népalakulatok leírására szolgál, ugyanúgy, ahogyan a *natio* is főként a *barbarae nationes* vonatkozásában került be a szövegbe. A langobard Paulusnál a *populus* jelentése egyre inkább eltolódik a *gens* és a *natio* felé. Az általános *népesség* jelentés több helyen is kimutatható a *Historia Romana* szövegében. A három szó

²⁶ *Uo.*, 198; 200.

²⁷ *Uo.*, 292.

²⁸ *Uo.*, 73; 94.

²⁹ *Origo gentis langobardorum* = *MGH SS rerum Langobardicarum et Italicarum*, ed. Georg WAITZ, Hannover, Hahn, 1878, 5–10; PLASSMANN, *i. m.*, 204–214.

³⁰ PAULUS DIACONUS, *Historia Romana*, VII, 8, = *MGH SS Rerum Germanicum in usum scholarum*, Hannover, Hahn, 1879; Benjamin CORNFORD, *Paul the Deacon's understanding of identity, his attitudes to barbarians, and his „strategies of distinctions” = Text and Identities in the Early Middle Ages*, ed. Richard CORRADINI, Rob MEENS, Christina PÖSSEL, Philip SHAW, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006 (*Forschungen zur Geschichte des Mittelalters*, 12), 47–60.

jelentéstartalmának alapvető megváltozásában egyre fontosabb szerepet játszik, hogy eltűntek a klasszikus megkülönböztető jegyek az egykori barbár eredetű betelepülők és az autochton római eredetű lakosok között.³¹ Némi óvatosságot azért igényel Paulus Diaconus értelmezése, hiszen művéhez sok korábbi auktort felhasznál; erre több szöveghely megegyezése utal. Mindezek ellenére a korábban személyi kötődésre utaló *gens* kifejezés nagyjából éppen a Karoling korra veszi el korábbi klasszikus jelentéstartalmát és – mint Goetz rámutatott – egyre inkább egy territoriális értelem lesz a meghatározó.³²

Mint ezen a rövid keresztmetszeten is jól tükröződik, hogy a késő antikvitás után a római alapokon meginduló barbár történeti munkákban egyre következetlenebbé válik a nem római csoportokra alkalmazott kifejezésrendszer. Hasonló esettel állunk szemben, mint az ótörök orhoni feliratok *bodun* szavának esete. Vásáry István szerint a türk feliratok *bodunja* mögött rejlő jelentés egyes esetekben törzsként, míg máskor népként értelmezhető, ugyanis mindkét lehetőség tetten érhető.³³

A korábbi magyar fordítói gyakorlat a *gens* szó visszaadásakor a népet részesítette előnyben. Egyes esetekben, minthogy politikai és nem biológiai értelemben *beszélünk* törzsről, alkalmazható ez a kifejezés is a *gens* fordításánál. Biztos bevált megoldás nem létezik a *gens* fordításánál sem, azonban a kora középkor irodalmi tradíciója épenséggel nem egységes, ebből fakadóan is érdemes minden felmerülő lehetőséget mérlegelni. Minden egyes forráshely egyedi kihívásnak tekintendő, így az adott periódus, szellemi közeg és politikai irányvonalak tüzetes ismerete nélkül a *gens* és a hozzá hasonló terminusok helyes magyarítása nehéz helyzet elé állítja a kutatót. A folyamatosan átalakuló jelentés, sőt néha az egyazon mű szövegén belüli következetlenség megköveteli a lankadatlan fordítói figyelmet.

³¹ CORNFORD, *i. m.*, 55–58.

³² GOETZ, *i. m.*, 55–59.

³³ VÁSÁRY ISTVÁN, *Nép és ország a türköknél = Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. TÓKEI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 194–195.